

РАЗВОЈ СВИЈЕСТИ О КЊИЖЕВНОСТИ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

I

1.

Свијест о књижевности Босне и Херцеговине¹ има доста дугу историју. Она се зачела у оквиру идеологије књижевног југословенства, са том идеологијом се развијала, са њом се данас полагамо и гаси. Идеја о књижевности Босне и Херцеговине у ствари је идеја о југословенској књижевности у малом и она је прошла кроз све мијене, племе и осеке кроз које је прошла и југословенска књижевна идеологија. Као интегралистички књижевни пројекти и идеологија књижевног југословенства и идеја о књижевности Босне и Херцеговине имале су сврху и смисао све док су постојали и имали смисла процеси народног и књижевног јединства на Словенском Југу или у појединим његовим дијеловима.

Први нама до сада познат текст о књижевности Босне и Херцеговине као посебном књижевном корпусу на српско-хрватском језику може се сматрати чланак "Босанска и херцеговачка књижевност" од Љубомира Мартића (фра Грга Мартић), објављен у два наставка 1844. године у *Српском народном листу*², који је од 1835. до 1848. године излазио у Пешти. То је вријеме када је БиХ још увијек у саставу Турске царевине и када се општа неразвијеност и заосталост ових крајева огледа и на књижевно-културном плану. Муслиманска књижевна традиција претежно се одвија у контексту и континуитету књижевности на турском, арапском и перзијском језику, са малим примјесима домаћег народносног садржаја. Српска књижевност траје тек у одјецима из развијених српских крајева и књижевних центара, претежно оних преко Саве и Дунава и из Далмације. Најразвијенија је хрватска књижевна традиција чији су носиоци босански фрањевци којима је припадао и Фра Грга Мартић који се пјесмама, приказима, филолошким напоменама, путописима и сл. јавља и у тадашњим српским листовима. (Под утицајем идеја народног и књижевног јединства на Словенском Југу и сам Грга Мартић у младости се сматрао Србином). Мартићев чланак вишеструко је значајан, јер из њега сазнајемо податке о броју и етничком карактеру становништва у Босни, као и о књижевном раду на тим просторима. Он, наиме, прво каже да ту живи "Народ Славенски", и то "преко милиона износећи", а потом прецизира да га сачињавају Ришћани (православци) Кршћани (католици) и Изламита (муслимани). Читав тај народ, вели Мартић овдје, "бивствује без сопствене

¹ Дилеме у вези са карактером ове књижевности изражавају се и њеним именом. Као "најбезазленији" сматра се појам *књижевност у Босни и Херцеговини* који подразумијева "само" територијално–покрајински квалитет, док се, насупротив томе, узима да појам *босанскохерцеговачка књижевност (скраћено бх књижевност)* подразумијева и у себи садржи статус посебне и самосталне књижевне цјелине са властитим особеностима. Између ове двије крајности су појмови *књижевност Босне и Херцеговине* и *књижевност народа (и народности) Босне и Херцеговине*, а употребљаване су и другачије комбинације, скраћенице и изведенице као што су *босанска и херцеговачка књижевност*, *босанска књижевност*, *књижевно стваралаштво у Босни и Херцеговини*, итд. Покушај да се именом овог књижевног корпуса унапријед дефинише и његов карактер ипак нису успјели, па се сви ови појмови у основи могу сматрати равноправним, мада у сваком конкретном случају увијек треба имати на уму вријеме и околности када је који појам употребљен и које му је значење том приликом дато.

У најновије вријеме јавља се и појам *бошњачка књижевност*, али она не подразумијева књижевност Босне и Херцеговине него искључиво муслиманску књижевност.

² "Босанска и херцеговачка књижевност од Љубомира Мартића Херцеговца", *Србски народни лист*, 1844, IX, 12, 90–93; 13, 97–102.

словесности или књижевности скоро четири стољећа", сасвим прецизно адресирајући ту поразну чињеницу на турску власт. У културном, просвјетном и књижевном смислу најлошије стоји "Исламита, Турчин или боље потурица Бошњак" који "као такав сваку науку и изображеност, за излишну и непотребиту држи"³, јер мисли да је све на свијету што човјек може сазнати садржано у Курану и да му осим тога друго ништа није потребно. Веома скромну "словесност" имају и Ришћани који мало шта осим основних црквених ствари могу научити од својих попова притиснутих не само турским порезима него и дажбинама које морају давати сопственој црквеној олигархији. На другој страни наговјештаје "какве такве" словесности међу православнима Мартић види као последицу њихових контаката са Аустријом, Србијом и Италијом, гдје се сусрећу са новим, напреднијим европским идејама и начином живота. У вези с тим он у позитивном контексту помиње њихова трговачка училишта у Сарајеву, Мостару и Ливну. Да је и сам Мартић обузет тим идејама о којима ипак нешто више зна свједочи његова опаска, упућена тим круговима, да се 19. вијек не може у врећу сакрити, те да због тога они морају више читати како би сазнали *шта су били* и *шта су сада* и како би схватили да више ни чему не води поваздан прекрштених ногу сједити и чибук пушити. Податак да је Мартић прве знаке националне самосвијести и културно-просвјетног и књижевног напретка међу босанским Србима уочио у једном новом, грађанском слоју, а не у цркви и међу свештенством од далекосежног је значаја. Јер, ускоро затим, у другој половини а посебно пред крај деветнаестог вијека, управо тај слој постаје носилац снажног национално-културног препорода у чијем епицентру је била књижевност са тако репрезентативним часописима као што су, на примјер, *Босанска вила* и *Зора* и са тако значајним именима за развој цјелокупне српске књижевности као што су Кочић, Шантић, Ћоровић и Дучић.

Што се тиче књижевног стваралаштва међу Кршћанима, тј. католицима Мартић каже да о томе треба говорити "другим тоном", јер су залагањем римске цркве и аустријског двора млади људи католичке вјере из Босне били у прилици да се школују у вјерским школама развијених сусједних земаља и као такви по повратку у завичај постајали носиоци културног напретка. Међутим, практично сва њихова књижевна активност била је инспирисана идеологијом христољубља и подређена првенствено захтјевима вјерског живота, тако да се о "књижевности строгог смисла" и међу Кршћанима може говорити "мало шта више" него међу Ришћанима. И ова Мартићева информација има далекосежан значај због тога што ће управо такав, елитни и првенствено вјерски карактер књижевности међу Хрватима у БиХ, чији су носиоци и протагонисти били углавном свештеници, најчешће фрањевци, потрајати још задуго. Она ће истовремено бити и сметња њеној демократизацији и секуларизацији која је, као што смо видјели, код Срба посредством грађанског сталеза, увелико већ била остварена и почела давати врхунске књижевне резултате. Посебно је драгоцјена Мартићева информација о писму којим су ти списи писани, јер он наводи један број аутора те књижевности који "су се кирилском или тако званом Босанском Азбуком служили"⁴ (Мартић је зове и босанском буквицом), и потом један дио оних који су писали латиницом. У вези с тим је и језичка двојност, јер је један дио списа писан на словенском, а један на латинском језику. Та двојност која се

³ Исто, бр. 12, стр. 91.

⁴ Исто, бр. 13, стр. 98.

среће у истом тренутку, на истом мјесту код припадника истог свештеничког реда, сликовито свједочи о дометима и границама ћирилометодијевске традиције.

О тој двојности и граници свједочи и чланак "Књижевност босанска" Ивана Фрање Јукића, још једног фрањевачког писца илирца тога доба, објављен у два наставка (1850. и 1851. године) у часопису *Босански пријатељ*, првом књижевном часопису на тлу Босне и Херцеговине који је покренуо и уређивао сам Јукић. "Бошњаци од најстаријих временах, каже ту Јукић, пак готово све до године 1813. служили су се писмом и словима од св. Цирила изнашастим"⁵. То писмо Јукић назива босанском ћирилицом и босанском католичком азбуком, али је сагледава и у ширем контексту: "Ћирилица ова била је употребљавана, не само од босанских католиках, већ и по Далмацији, Славонији и Србији. Тко је и кад први ову азбуку почео тискати – штампати – књиге? још је неизвестно"⁶. И Јукић слично као и Мартић прво обрађује писце који су писали азбуком, тј. ћирилицом, напомињући да се она унеколико разликује од оне којом су штампане српске црквене књиге, а потом и писце који су писали абецедом, тј. латиницом. Међу првима помиње четворицу на челу са Матијом Дивковићем, а међу другима наводи четрнаест имена.

Књижевни погледи Мартића и Јукића условљени су идејама илирског покрета, што је посебно видљиво у именовању народа који ту живи, језика којим он говори, писма којим пише, и сл. Име народа у овим њиховим чланцима среће се у широкој лепези од најширег (Словени), преко вјерске идентификације (Исламити, Ришћани и Кршћани) до локалне државно-територијалне припадности (Бошњаци, за све вјере), а у контексту шире припадности помињу се Србљи, Хрвати и Илири. То значи да национална свијест католика у БиХ тада још увијек није била до краја оформљена, али да је доста јасно ишла у смјеру идентификације са вјерском припадношћу. То можда и понајбоље свједочи податак да Јукић не спомиње хрватско национално име, иако свој часопис објављује у Загребу: уз назив босанска ћирилицу зове и католичка, а употребу латинице тумачи угледањем "на књижевнике дубровачке, далматинске и славонско-угарске, који су готово само латинским словима служили се"⁷. Треба, међутим, нагласити да је босанско име такођер доста често. Осим имена Бошњак које употребљавају оба, Мартић помиње босанску буквицу и "начин говорења нашег босанског"⁸, а Јукић босанску ћирилицу, босанске писане споменике и босанске рукописе и "касније штампане књиге", писане "чистим илирским језиком"⁹. Учестала употреба босанског имена очито је остатак колективног памћења о средњовјековној босанској држави, њеним бановима и краљевима и њеној култури, писмености и књижевности. То памћење пробудило се и наишло на адекватан одзив у вријеме илирског покрета, али је, након што је уграђено у коначне резултате тог покрета, у свом изворном виду дефинитивно почело и да ишчезава. Јер када су хрватски илирци напустили идеалистичко илирско име и коначно засновали сопствену модерну хрватску националну свијест и утемељили сопствену националну књижевност на језику дубровачких писаца и народне књижевности, и сви они локални облици народне свијести становништва католичке вјероисповијести приклонили су се, односно утопили у цјеловитој хрватској националној идеји, култури и књижевности.

⁵ Иван Фрањо Јукић, "Књижевност босанска", *Босански пријатељ*, 1850, свезак I, стр. 26.

⁶ Исто, стр. 26–27.

⁷ Исто, 1851, свезак II, стр. 83.

⁸ Мартић, исто, бр. 13, стр. 98.

⁹ Јукић, исто, свезак I, стр. 27.

То се десило и са босанским фрањевцима посљедњим чуварима аутентичне средњовјековне босанске самосвијести.

Босанско и још чешће бошњачко име његовали су извјесно вријеме и Муслимани, посебно један слој исламизираниог босанског племства који је и даље продужио да његује своја првобитна културна обиљежја. То се потврђује и податком да је један дио тог племства све до деветнаестог вијека сачувао извјесне трагове ћирилометодијевске традиције у виду једне форме ћирилице која се звала босанчица, истовремено док се на другој страни развијала значајна елитна књижевна активност на оријенталним језицима и под утицајима оријенталних књижевности¹⁰. Изворном, средњовјековном културном току који је настављао један дио исламизираниог племства, на неки начин придружује се и муслиманска усмена књижевност, лирска и епска, али је она умногоме емотивно обојена и идеолошки одређена чињеницама исламизације, па је већ и самим тиме њено првобитно, аутентично босанско државно-територијално и народносно значење другачијег, изведеног квалитета. То се заправо односи и на цјелокупну културу и књижевност Муслимана од исламизације до данашњих дана која се као посебна национална традиција и оформила на особеностима проишавшим из овог колективног чина. Отуд и ново, самопрокламовано бошњачко име за Муслимане (Бошњак), представља непомирљиви спој националног садржаја проишавлог из чина исламизације с једне и ознаке тог садржаја која је првобитно и изворно означавала сасвим другачији квалитет, с друге стране.

Најзад, када се говори о слиједу средњовјековне ћирилометодијевске традиције међу босанским Србима, она је и писмом и језиком готово праволинијски настављена у континуитету до најновијег времена, раније у оквиру православне вјере, а касније у оквиру већ формиране националне свијести. Иако је једино у овом случају изворна босанска средњовјековна културна и књижевна традиција несметано и правилно доспјела све до најновијег времена, једино је опет у овом случају врло брзо изгубљен и траг првобитног босанског имена за тај садржај, који је, опет, веома рано супституиран српским именом. То се највјероватније десило због тога што је заправо један те исти или приближно исти облик књижевности и писмености у средњем вијеку на простору српске средњовјековне државе носио српско име, а на простору средњовјековне босанске државе босанско име, на исти начин како је на простору бугарске државе носио бугарске име, и сл. Иако су и српска и босанска држава пале под турску власт, српска државна и национална свијест и континуитет српске националне културе и књижевности у аутентичном облику и под аутентичним именом настављају се под окриљем самосталне српске цркве, односно православне вјере, а потом и снажне усмене књижевности, док слаба, ревизионистичка босанска црква веома рано остаје без слѣдбеника, потпуно се губи не остављајући готово никакве трагове иза себе. Ослабљена и испражњена првобитна евентуална босанска државна и културно-књижевна припадност у православном дијелу становништва природно и непримјетно преточена је и утопила се у снажну, постојећу, очувану и доста распрострањену свијест о широј српској државној, црквеној, културној и књижевној припадности. Због свега овог се и десило да се највећи дио средњовјековне босанске књижевне традиције ћирилометодијевског поријекла природно нашао у континуитету српске средњовјековне књижевне традиције.

¹⁰ У средини између тих опција постојала је пракса да се пише арапским писмом, али на домаћем језику (тзв. алхамијадо књижевност).

Све напријед речено истовремено је и објашњење зашто на подлози средњовјековне босанске државне и народне свијести није било могуће израстање посебног босанског националног квалитета. Отуд и данашња, као и сва ранија настојања да се тај национални квалитет накнадно идентификује и успостави у виду посебне босанске нације немају изгледа на успјех. С тим у вези је и питање "национализације" босанског средњовјековног културно-књижевног наслеђа за које се међу Србима често говори да је српско, међу Хрватима да је хрватско, док Муслимани опет по сваку цијену покушавају да га идентификују изван ове двије књижевне традиције инсистирајући на његовој босанској припадности¹¹. Треба знати да категорија нације тада још није постојала и да се накнадна национална идентификација књижевног стваралаштва из тога времена не може извести без великих сметњи. Сама по себи, и по облику и стилу, и по намјени (црквене и државне потребе), читава ћирилометодијевска традиција има универзалан карактер и слична је на читавом јужнословенском простору. Осим тога, нису опстале све ондашње државно-политичке цјелине, а оне које јесу умногоме се не поклапају са данашњим стањем. Линија између Источне и Западне цркве још није била сасвим јасно повучена, па подаци ко је крунисао кога краља, ко је је с ким био ожењен и ко је био с ким у каквим државним или родбинским односима, итд., ипак нису довољно убједљиви да би се цјелокупно државно, културно и књижевно босанско наслеђе могло без сметњи и без остатка укључивати у било коју живу, данашњу националну традицију. Повеља Кулина бана првенствено је ипак најстарији босански писани споменик. У сваком даљем разговору о овом питању најисправније је поћи од мјеста које босанско средњовјековно наслеђе има у континуитету цјелокупне ћирилометодијевске традиције на Словенском Југу и покушати показати колико и како су поједине националне заједнице у БиХ партиципирале у стварању те традиције и настављале њен континуитет, на начин како смо напријед показали.

О књижевном и културном раду на тлу Босне и Херцеговине у вријеме када су се идеје илиризма већ умногоме биле институционализовале у хрватској националној свијести и књижевности или модификовале у идеологију југословенства, говоре и неки други фрањевци. Ту првенствено треба поменути обимни рад Мије Батинића који је под насловом "Дјеловање фрањеваца у Босни и Херцеговини за првих шест вијекова њихова боравка"¹² објављен у три свеске у периоду од 1881. до 1888. године у Загребу. Из истог времена, када је БиХ већ у саставу Аустроугарске монархије (послије Берлинског конгреса 1878) треба поменути и чланак Мије Шестића "Кратак осврт на старију хрватску књижевност у Босни и Херцеговини"¹³, објављен у часопису *Нови пријатељ Босне* 1888. године.

2.

Паралелно са овим књижевним прегледима који се тичу претежно уже хрватске, посебно фрањевачке књижевне традиције на овим просторима, јавила су се

¹¹ У којој мјери том приликом долази до чудних околности свједочи и податак да се Хамдија Крешевљаковић у својој књизи *Кратак преглед хрватске књиге у Херцег-Босни од најстаријих времена до данас* (1912) када помиње повељу Кулина бана (1180–1204) у фусноти позива на Миклошићев зборник *Monumenta Serbica*, објављен 1858. године.

¹² Мијо Батинић, *Дјеловање фрањеваца у Босни и Херцеговини за првих шест вијекова њихова боравка*, свезак I–III, Загреб 1881–1887.

¹³ Мирко Шестић, "Кратак осврт на старију хрватску књижевност у Босни и Херцеговини", *Нови пријатељ Босне*, 1888, I, стр. IX–XXI.

и три "државна" прегледа књижевног стваралаштва у Босни и Херцеговини у којима се уз хрватску подразумијевају и српска и муслиманска књижевна традиција. Кажем "државна" зато што су била мотивисана државном и културном политиком Аустроугарске монархије у Босни и Херцеговини и што су настали изравним ангажовањем државних чиновника и државних институција. Њихов државни карактер очитује се и у чињеници што ни један није објављен на нашем језику. Први се једном малом, скромном књижицом под насловом *Кратек преглед босанског словства* у Марибору 1884. године јавио словеначки патер Михаел Напотник желећи да словеначку културну јавност упозна са књижевном прошлошћу ове Монархије тек припојене покрајине. Та приручна, са проаустријским тенденцијама писана књига више је импровизовани скуп био-библиографских података, него стварни историјски преглед "словства" на овим просторима. Стога јој неки посебан значај није придаван ни у вријеме када је настала, а ни касније. Државни карактер у још већој мјери имају два друга прегледа, оба објављена на њемачком језику. Аутор првог је Јохан фон Ашбот који је написао и 1888. године у Бечу објавио обимну књигу о Босни и Херцеговини (*Босна и Херцеговина. Слике са путовања*¹⁴) у којој је читаво једно поглавље ("Покрети и народно пјесништво"¹⁵) било посвећено књижевном стваралаштву ових крајева. У то вријеме излазила је и вишетомна луксузна едиција под насловом *Аустроугарска Монархија у ријечи и слици* у којој је посебан том, такође у Бечу, објављен 1901. године, био посвећен Босни и Херцеговини. И ту се у оквиру посебног поглавља ("Књижевност"¹⁶), понављамо на њемачком језику, даје преглед књижевног стваралаштва на подручју ове покрајине. Аутор тог рада је Коста Херман, мада према свједочењу Владимира Ћоровића тај преглед Херман није писао сам, него уз помоћ Тугомира Алауповића.

У међувремену, 1898. године изашла је у Загребу *Повјест књижевности хрватске и српске* Ђуре Шурмина у којој такођер имамо посебно поглавље ("Књижевни рад у Босни") посвећено књижевности Босне и Херцеговине. Иако се Шурминов преглед не би могао сврстати у "државне" на начин као претходни, он иманентно ипак одражава културне и књижевне прилике у јужнословенским земљама у саставу Аустроугарске монархије које су биле условљене званичном државном идеологијом и политиком. То се првенствено односи на податак да Шурмин књижевност Босне и Херцеговине углавном представља у дијелу књиге у коме се обрађује хрватска књижевност. На другој страни, дванаест година касније, Павле Поповић у чланку "Књижевност у Босни и Херцеговини", објављеном у *Српском књижевном гласнику*, сматра да је та књижевност "један део опште српске књижевности" и да то "важи за све периоде њене!"¹⁷. Новије српско књижевно стваралаштво у БиХ, у редуцираном облику, Шурмин у овој својој књизи приказује у оквиру цјеловите српске књижевности, док су муслимански књижевни напори овом аутору још увијек непознати. (Није онда никакво чудо што то стваралаштво, као што смо видјели, не помиње ни фра Грга Мартић). То је посљедица укупног културног заостајања и скромног значаја муслиманске литерарне традиције, али и стања у коме се тада налазила не само домаћа него и инострана славистичка наука. Због тога се ни

¹⁴ Johan von Asbôth, *Bosnien und Herzegowina. Reisebilder und Studien*, Wien 1888.

¹⁵ "Bewegungen und Volksdichtung", str. 462–480.

¹⁶ "Literatur". *Bosnien und Herzegowina. Die österreichisch–ungarische Monarchie*, Wien 1901, str. 391–412.

¹⁷ Раде, »Књижевност у Босни и Херцеговини«, *СКГ*, књ. XXV, бр. 2, 16. јул 1910, стр. 201.

поводом ове Шурминове историје књижевности још не може говорити о прегледу свих књижевних традиција у Босни и Херцеговини на једном мјесту.

Цјеловита и до тада најпотпунија књига о књижевности у Босни и Херцеговини изашла је 1911. године у Загребу под насловом *Хрватско – српска књижевност у Босни и Херцеговини. Од почетака у XI до националног препорода у XIX вијеку*, али, нажалост, опет не на нашем него на њемачком језику¹⁸. Њен аутор био је хрватски књижевни историчар Драгутин Прохаска. Књига је изазвала посебну пажњу славистичке научне јавности, прво зато што је то била прва синтеза те врсте уопште, али и зато што се у односу на дотадашње књижевне прегледе раздвојена хрватска и српска књижевна атрибуција већ у наслову дају у виду сложенице "хрватско-српска" – то је очито утицај у то вријеме веома актуелне југословенске књижевне идеје. Нешто више о тој књизи рећи ћемо посредством приказа који је о њој написао Владимир Ћоровић за кога се истовремено може рећи да је написао први ауторски преглед књижевности у Босни и Херцеговини на *нашем језику*, и то двије године прије Прохаскине књиге. То је заправо његов чланак "Поглед на књижевност у Босни и Херцеговини", објављен у *Вечерњем сарајевском листу*, крајем децембра 1909. године. До тога листа данас, нажалост, више није могуће доћи, али податак да је такав чланак у њему Ћоровић заиста објавио сасвим је вјеродостојан, јер то изричито и сам каже: "Један фељтонистички 'Поглед на књижевност у Босни и Херцеговини' дао сам и сам у 'Вечерњем Сарајевском Листу' (17/30 децембра 1909)"¹⁹. Реално је претпоставити да је Ћоровић најважније ставове из тога свога за нас несачуваног чланка поновио двије године касније у приказу Прохаскине књиге о књижевности у Босни и Херцеговини. Приказ је објављен у двије верзије, у *Босанској вили* и у *Српском књижевном гласнику*. Треба имати на уму да је Ћоровић тада практично био једини слависта из БиХ са научним угледом (као један од ријетких са академским звањем доктора наука, у Земаљском музеју "покривао" је управо област славистике) који је био компетентан да оцијени и ситуира смисао, значај и домете те књиге.

За нас је овдје најбитније како Ћоровић у том приказу третира садржај и границе књижевног корпуса о коме је ријеч, односно како он схвата појам књижевности Босне и Херцеговине, који се као такав први пут темељније и у облику синтезе представља у Прохаскиној књизи. Књижевност Босне и Херцеговине за коју сматра да је "готово још неиспитана"²⁰, Ћоровић схвата као "једну партију" односно један дио "наше"²¹ књижевности, при чему придјев "наша" у овом случају обухвата цјелокупну књижевност стварану на српско-хрватском језику (српску и хрватску, односно српско-хрватску књижевност како се тада такође говорило). Ћоровић истиче да је Прохаска "први који је у једној широкој синтези дао преглед све наше књижевности од почетака до илирског покрета, и то подједнако књижевности Срба и

¹⁸ *Das kroatisch-serbische Schrifttum in Bosnien und der Hercegowina. Von den Anfängen im XI bis zur nationalen Wiedergeburt im XIX Jahrhundert.*

¹⁹ *Српски књижевни гласник*, 1911, XXVI, 3, 790; од 1. фебруара.

²⁰ Исто, стр. 792.

²¹ Посесив "наша" (књижевност) има опште, а не дистингтивно значење – у Ћоровићевим чланцима употребљава се као нека врста поштапалице и за заједничку, српско-хрватску књижевност, и само за српску књижевност, и за књижевност у Босни и Херцеговини, па и одвојено за српску књижевност у БиХ.

Хрвата"²². (Под појмом "наша" овдје се подразумејева књижевност Босне и Херцеговине). Разматрајући даље "припадност писаца некој ужој књижевности"²³ (Ђоровић, дакле, књижевност у Босни и Херцеговини третира као ужу цјелину шире српске и хрватске, односно српско-хрватске књижевности), он каже да је уочљива "недовољна критичност пишчева у одређивању личности и појава, које спадају у специјалну обраду књижевности у Босни и Херцеговини"²⁴, и да не разумије зашто је Прохаска у ту "босанску књижевност унио" и ауторе који "нити су рођени у Босни и Херцеговини, нити су у њој радили"²⁵. У тај књижевни корпус према Ђоровићу спадају писци који су у БиХ рођени или су ту књижевно дјеловали, и то начело је остало непромијењено и до данашњег дана, упркос томе што је садржај тог појма у међувремену умногоме био промијењен и добио квалитативно нове одреднице и значења. При томе Ђоровић не мисли на неку посебну, издвојену и самосталну књижевност, него на књижевни корпус који се условно може формирати првенствено на просторном (данас би се рекло геопоетичком), покрајинском односно регионалном начелу. Та "партија наше књижевности" за Ђоровића не подразумејева српску и хрватску књижевност са ових простора изван континуитета са матичном српском и хрватском књижевношћу (о посебној националној муслиманској тада је још рано говорити), него управо у континуитету цјеловите српске и хрватске односно српско-хрватске књижевности, како се тада у оквиру југословенске књижевне идеологије говорило.

Прохаскиној књизи Ђоровић даје мноштво примјера (неке од битних се тичу неадекватног приказивања српске књижевне традиције), али све се оне односе на пропусте који произилазе из (не)познавања књижевних чињеница, што је мање или више могло утицати на потпунију представу о предмету истраживања. Међутим, његово мишљење да је та књига заправо "прва која је солидно груписала опште струје нашег књижевног живота и карактерисала боље и књижевније поједине појаве"²⁶, потврђује оно најбитније – Ђоровићеву сагласност *да се књижевност у БиХ условно може посматрати као посебан корпус књижевности на српско-хрватском језику са сопственим континуитетом и односом књижевних појава у оквиру тог континуитета које се самим тиме не измјештају из континуитета цјелокупне националне српске односно хрватске књижевности, него и даље у њима остају и трају*. Он, штавише, на примјерима новијег књижевног стваралаштва које Прохаска није обухватио, уочава и неке битне особине српске односно хрватске књижевности у БиХ у односу једне према другој, али и у односу на сопствену матичну књижевност. Српска је, каже Ђоровић с правом, "више умјетничка са јаким политичким шатирањем", док је хрватска "готово само социјално педагошка", што се потврђује и чињеницом "да ни данас у Босни и Херцеговини нема ни једног хрватског чисто књижевног листа"²⁷. Што се тиче односа према матичним књижевностима, у чланку "Наш књижевни покрет", објављеном у *Босанској вили* годину дана раније (1910), у коме се бави ужом српском књижевном традицијом у БиХ, Ђоровић несумњивом сматра чињеницу "да је данас група Босанаца и

²² *Српски књижевни гласник*, 1911, XXVI, 3, 790; од 1. фебруара.

²³ Исто, стр. 795.

²⁴ Исто, стр. 794.

²⁵ *Босанска вила* 26/1911, 7–8, 116; априла.

²⁶ *Српски књижевни гласник*, 1911, XXVI, 3, стр. 792.

²⁷ *Босанска вила*, стр. 117.

Херцеговаца најјача у српској књижевности"²⁸, при чему првенствено мисли на Шантића, Дучића, Св. Ђоровића и П. Кочића. Тај "моменат наше супремације у српској књижевности"²⁹ он истиче и у тексту "Књижевни и научни рад у Босни и Херцеговини", објављеном у *Летопису Матице српске* 1912. године, гдје каже да су Срби из БиХ "успјели, да се јаче и изразитије определијеле у општој српској књижевности", те да "данас чине један од најјачих дијелова њезиних". На другој страни Хрвати из БиХ "не представљају у хрватској књижевности ништа специфично и ништа силније" што значи да у ту књижевност нису унијели "дубљих и јачих утисака". Разлог томе Ђоровић види у чињеници што је сва књижевност босанских Хрвата, углавном "религиозна и педагошка, с много моралних и морализаторских тенденција", док је, за разлику од ње, српска "чисто умјетничка са честим социјалним и политичким дигресијама"³⁰.

Након ових чланака (из 1910, 1911, и 1912. године) књижевности у Босни и Херцеговини Ђоровић се поново враћа у својој познатој књизи *Босна и Херцеговина* 1925. године, гдје у посебном одјељку под насловом "Књижевност у Босни и Херцеговини", исцрпно и документовано синтетички представља књижевни рад на овим просторима од најстаријих времена. На том мјесту он је "изнио елементе традиције литерарног стварања у огромном периоду од средњовјековља до првог свјетског рата, пратећи и хронолошки њен слијед и износећи главне карактеристике и представнике појединих националних књижевности"³¹. У приступу тој теми он, између осталог каже и ово: "Књижевност у Босни и Херцеговини никад није била ван заједнице са књижевношћу осталих Срба и Хрвата. Њено писмо, њене везе, њени обрасци, њена општа култура; све је то у зависности од суседа било на Истоку, било на Западу. Чак ни један једини покрет књижевни не јавља се у Босни самостално, нити иде ван обима оног, што имају као органски делови целине и остале наше покрајине. Једина особеност босанске књижевности, да је тако назовемо, то су муслимани, који су у уметној поезији створили неколико сувих поучних песама, илахија и касида; а у народној читав један тип занимљивих епских песама и оне славне и по својој лирској интензивности јединствене севдалинке са силном страсти правога карасевдаха"³². Што се тиче језика и писма Ђоровић каже да је књижевност у Босни и Херцеговини "претежно сва на народном језику и у ћирилици, којом се служе и православни и богумили и католици (до XVIII века) и муслимани (све до аустроугарске окупације)"³³, док је употреба глагољице сасвим спорадична.

За Босну и њену судбину Ђоровић је, на сличан начин као и Андрић, био дубоко и вишеструко везан, не само интимно, него и беспримјерном научном радозналошћу и акрибијом. Мада је у подручју истраживања њене историје учинио знатно више, Ђоровићев допринос научном сагледавању њене књижевности, гледано с неког аспекта, није од много мањег значаја. О историји Босне писали су многи историчари и прије и послје њега, а у научном сагледавању књижевности у Босни и

²⁸ "Наш књижевни живот", *Босанска вила*, 25/1910, 1–2, 1; од 15. јануара.

²⁹ Исто, стр. 2.

³⁰ "Књижевни и научни рад у Босни и Херцеговини", *Летопис Матице српске*, 87/1912, књ. 287, 3, 71.

³¹ Мирјана Богавац, "О доприносу Владимира Ђоровића проучавању књижевне традиције Босне и Херцеговине, *Годишњак Института за књижевност* (Сарајево), књ. III–IV, 1974–75, стр. 208.

³² *Босна и Херцеговина* од Владимира Ђоровића, Београд, 1925, Графички завод "Макарије" Београд–Земун. Репринт издање, Самостална ауторска радионица ГАНЕСИ, Београд 1989. стр. 85.

³³ Исто, стр. 7.

Херцеговини, сходно највишим стандардима наше и европске славистичке науке крајем деветнаестог и почетком двадесетог вијека, он је први и најистакнутији не само у Босни и Херцеговини него и у цјелокупној српској науци о књижевности. Све што је до њега о томе писано најчешће је актуелна импровизација за тренутну књижевну, културну, националну или државну употребу. Већ и због тога што су парцијални и што се књижевности (у данашњем смислу) и не тичу, радови босанских фрањеваца од самог почетка остали су у дубокој анонимности и без икаквог одзива и утицаја у каснијим расправама о књижевности Босне и Херцеговине. За разлику од аматерски и тенденциозно рађеног Напотниковог прегледа на словеначком језику, Ашботов, а посебно Херманов преглед рађени су знатно амбициозније и професионалније, али, као ни Прохаскина књига о овом предмету, до тада најбоља, никада нису преведени и објављени са њемачког језика. Та чињеница довољно говори сама по себи: каснијим књижевним нараштајима ти списи остали су недоступни не само због језичке баријере коју не треба потцјењивати него напросто због тога што нису били довољно подстицајни да се преведу и објаве и на језику књижевности којом се баве. Кад се уз то има на уму да се у Шурминовој *Повјести књижевности хрватске и српске* књижевност Босне и Херцеговине и не третира као посебна цјелина него углавном у саставу хрватске књижевности, онда је и разумљиво да је све оно што је Владимир Ћоровић на ту тему написао имало далеко највећи утицај и одзив код свих каснијих истраживача.

Ћоровићевим схватањима појма књижевности Босне и Херцеговине овдје се посвећује нешто већа пажња због тога што се ради о најкомпетентнијем научном ауторитету за ова питања у своме времену који је већ и тиме што је у Босни и Херцеговини поникао и научно се формирао изворно познавао ту књижевну и културну ситуацију. Осим тога све што је до Ћоровића писано о књижевности Босне и Херцеговине углавном су објективистички и "неутрални" прегледи књижевности и писмености на овим просторима, док он о овом књижевном корпусу почиње да пише проблемски, покушавајући да га дефинише, одреди и смјести у контекст српско-хрватске односно југословенске књижевности како се у то вријеме говорило. Неким битним књижевним догађајима он је био и непосредни свједок, а у неким књижевним подухватима и сам учествовао. Свијест о књижевности Босне и Херцеговине са Ћоровићем дефинитивно се премјешта и лоцира у саму Босну и Херцеговину, њени протагонисти су ствараоци поникли на тим просторима, а језик којим се та свијест артикулише исти је као и онај на коме је та књижевност и стварана.

Све до Првог свјетског рата свијест о књижевности Босне и Херцеговине углавном је била заснована на збиру три односно четири културне традиције које су се међусобно додиривале и преплитале, али никад нису биле међусобно срасле једна с другом до мјере да би се могло говорити о новом квалитету у коме се губе особености његових саставних дијелова. Писци се прије свега баве сопственом националном средином, али већ и тада срећемо оне који дубоко залазе и у "туђи" национални амбијент, посебно муслимански, јер је положај Муслимана доласком Аустрије у господарском, друштвеном, политичком, а самим тиме и у "чисто" људском погледу био крупан изазов за књижевност. Извјесну улогу у томе је очито играло и настојање да се још довољно јасно неубличени национални организам Муслимана укалеми на сопствену српску, односно хрватску националну идеју. Међутим, у оквиру интензивније књижевне комуникације и општег културног напретка до кога је дошло у аустроугарском периоду већ се стварају претпоставке и

за њихово уочљивије међусобно прожимање. Ипак, још увијек нема услова за књижевне догађаје који би подразумевали заједничку партиципацију свих националних литерарних традиција са тог простора, па нема ни заједничких листова и часописа, нити неких других књижевних подухвата. То не значи да не постоје међусобни књижевни додири и сарадња, па и први облици готово потпуног међусобног срастања литерарно-националних традиција. То се јављало као посљедица свакодневног међусобног зближавања у свакодневном заједничком животу, али и под упливом једне сасвим нове идеологије, идеологије југословенства, која је своје, можда и најплодније поље дјеловања, нашла управо у књижевности. Писци мостарског књижевног круга (Шантић, Дучић и Св. Ђоровић) најбољи су, али не и једини доказ за то.

II

1.

Када је послје 1918. године дошло до стварања јединствене југословенске државе идеја књижевног југословенства добила је нови замањ. Стога је и разумљиво што је између два рата у Босни и Херцеговини централни и највиталнији књижевни ток био заснован на идеологији југословенства док су на споредним колосијецима још увијек таворили остаци уског национално-освјешћивачког и дидактичког концепта књижевности. Овај се литерарни простор упиње и труди да на адекватан начин допринесе развоју књижевности на југословенским основама и у томе погледу као да види и неку сопствену мисију. При томе и сам се природно обликује по мјери тог ширег и универзалнијег књижевног концепта, што значи да се литерарни подухвати све мање стварају на изолованој националној основи.

Мада су многи значајни национални и културни радници, а међу њима и писци из Босне и Херцеговине непосредно послје Првог свјетског рата отишли у друге веће културне центре или су се тамо затекли, обнова књижевног живота успјешно се одвијала и у овој средини. Својеврстан резиме литерарног стваралаштва из тих крајева извршен је 1928. године на десетогодишњицу њиховог интегрисања у нову југословенску заједницу. Најпотпуније то резимирање остварено је на два начина и на два различита мјеста: једно у броју 3-4 суботичког часописа *Књижевни север* за ту годину који је тематски био посвећен савременој књижевности у Босни и Херцеговини, а друго у познатом зборнику *Са страна замагљених* који је објављен у Сарајеву у издању Групе сарајевских књижевника. (Година 1928. била је прекретна у књижевности Босне и Херцеговине: осим тематског броја *Књижевног севера* и зборника *Са страна замагљених*, неколико значајних писаца, посебно приповједача, те и наредних година достижу пуну зрелост и објављују своје најбоље књиге). Тешко је рећи коме подухвату припада предност у хронолошком погледу: тематском броју *Књижевног севера* или зборнику *Са страна замагљених*. Оба су очито, неовисно један од другог, припремана приближно у исто вријеме, па податак који се појавио у јавности који мјесец раније или касније нема неког посебног значаја. Разлика међу њима је уочљива прво по томе што се у *Књижевном северу* даје цјелокупан преглед савременог књижевног стваралаштва у Босни и Херцеговини, док зборник *Са страна замагљених* представља пресјек само једног жанра – приповијетке.

И у једном и у другом случају се први пут до тада на једном мјесту књижевност Босне и Херцеговине појављује као јединствен и заједнички корпус свих њених писаца, и српских, и хрватских, и муслиманских, и јеврејских. То се дешава, треба и то истаћи, у тренутку када Босна и Херцеговина не егзистира као посебна

државна односно административна цјелина, што је била и у средњем вијеку, и у османском и аустроугарском периоду, а и после 1945. године³⁴. Стога се ова два подухвата могу доживјети и као нека врста књижевног памћења историјске цјеловитости ових крајева. Из тог угла гледано није чудно да се такви књижевни подухвати догађају баш у вријеме када Босна и Херцеговина у административном погледу заправо више није ни постојала, него су поједини њени дијелови ушли у састав новоформираних бановина, које су биле основни облик административно-државног устројства нове државе.

Уочљива је неједнако чврсто заснована концепција сваког од ових подухвата, као и различит степен досљедности у њеној спроведби, што је у вези и са књижевном вриједношћу прилога у њима – предност се у сваком погледу може дати зборнику *Са страна замагљених*. То је и разумљиво јер се ради о зборнику односно антологији једног жанра, у овом случају приповијетке, док је у *Књижевном северу* у ствари објављена панорама цјелокупног књижевног стваралаштва у БиХ у том тренутку. У зборнику *Са страна замагљених* као приповједачи заступљени су Иво Андрић, Боривоје Јевтић, Јован Палавестра, Исак Самоковлија, Срђа Ђокић, Милан Ђурчић, Верка Шкурла Илијић, Хасан Кикић, Јакша Кушан, Марко Марковић, Хамза Хумо и Радован Перовић Тунгуз Невесињски. Сви су се они тада сматрали југословенским писцима, што нико опет није доживљавао као раскидање са сопственим националним поријеклом које се напросто подразумијевало. Доминирају српски приповједачи. Од хрватских писаца ту су Јакша Кушан, Верка Шкурла Илијић, а на неки начин и Иво Андрић, од муслиманских Хамза Хумо и Хасан Кикић, а од јеврејских И. Самоковлија. То је очито последица највеће развијености српске књижевне традиције у БиХ која је у први план избила још у аустроугарском периоду када међу Хрватима и Муслиманима није било тако значајних писаца као што су, на примјер, А. Шантић, Ј. Дучић, Св. Ћоровић и П. Кочић. Панорама књижевности Босне и Херцеговине у *Књижевном северу* садржи скуп аутора различите генерацијске припадности, поетичког усмјерења и неједнаког естетског домета, али је уочљиво да су и ту свјесно одабрани писци свих националности. Од приповједача ту су тројица који су заступљени и у зборнику *Са страна замагљених* (И. Андрић, Б. Јевтић и Ј. Палавестра), пјесничким прилозима заступљени су Хамза Хумо, Хасан Кикић, Душан Вучковачки, Марко Врањешевећ, Јован Радуловић, Милан С. Шантић, Срђа Ђокић, Јакша Кушан, Вера Обреновић Делибашић, Михаило Делибашић, Стефан Хакман, Мате Тољ, Радован Јовановић, есејом Перо Слијепчевић, а обезбијеђени су и текстови о сва три културно-просвјетна друштва, српској *Просвјети*, муслиманском *Гајрету* и хрватском *Наплетку*. Управо тај податак да су се први пут на једном мјесту појавиле књижевне чињенице које у себи подразумијевају више међусобно испреплетених и прожетих националних компоненти пресудан је за формирање свијести о књижевности Босне и Херцеговине као посебном књижевном корпусу на српско-хрватском језику.

Избор књижевне грађе у оба случаја снабђевен је одговарајућим предговором у коме се дају неке опште назнаке књижевног стварања у Босни и Херцеговини, али и појединачне оцјене најзначајнијих стваралаца. *Ту се заправо на неки начин образлаже и "оправдава" издвојено представљање једног књижевног простора, што*

³⁴ Одређено значење неспорно има и то да се на унутрашњој страни задње корице *Књижевног севера* доноси историјско-географска карта Босне и Херцеговине са границама у вријеме аустроугарске владавине, у доба Босанског пашалука и за владавине краља Твртка I.

је потврда да тај простор функционише као посебан дио ширег књижевног организма с којим се налази у динамичном и вишеслојном односу. Рад "Савремена књижевност Босне и Херцеговине" Момира Вељковића у *Књижевном северу* знатно је оскуднији или боље речено опрезнији у дефинисању бх књижевности као посебне цјелине у оквиру југословенске књижевности, док је Кршићев предговор у зборнику *Са страна замагљених* под насловом "Приповедачка Босна" усмјерен на откривање и неких унутрашњих специфичности књижевног стваралаштва са ових простора, заједничких за све националне традиције. "Историја књижевности Босне и Херцеговине пружа занимљив приказ једне дуготрајне битке између живе традиције и народних умотворина са једне стране и разноврсних културних утицаја, увучених кроз црквене организације или нанесених преко освајачке најезде, са друге стране", каже Момир Вељковић у првој реченици свог предговора. То, међутим, не значи да он ту књижевност посматра "ван заједнице са књижевношћу осталих Срба и Хрвата"³⁵; зато и изричито вели да у његовом "чланку не постоји никаква намера да се од писаца из Босне и Херцеговине ствара група са посебним обележјем. Биће речи само о уделу који ове две наше покрајине имају у савременој књижевности, или још тачније, о случају који је дао таленте из ових покрајина", каже ту Вељковић. "Па ипак, наставља он даље, по судбини коју је имао језик ових области у нашој књижевности може се говорити о једној заједничкој црти код писаца из Босне и Херцеговине. Све њих одликује јако изворно осећање језика, а баш се због тога код свих писаца опажају и стилски напори да се језичко осећање искористи до краја"³⁶. То свакако није безначајно, поготово ако би се могло прецизније и шире утврдити и засновати на иоле поузданијим поетичким мјерилима и методама. Тим прије што се свијет књижевног дјела примарно рађа у језику и остварује језиком. Вељковић, међутим, говори и о једној другој особини која је у књижевном стваралаштву овог поднебља више укоријењена него у другим крајевима. Ради се о покрајинско-регионалним обиљежјима која су у случају аутора из Босне и Херцеговине по његовом мишљењу најизраженија с обзиром да је Босна у највећој мјери очувала "свој колорит и менталну занимљивост"³⁷.

Ту се, заправо, ради о једном препознатљивом миметичком моделу код кога поетички разлози остају у позадини антрополошких и културолошких значења која уобличавају више нијанси или подгрупа тог универзалног обрасца, зависно од пишчевог завичајног поријекла и искуства. Уобичајено је да се књижевно стваралаштво из Босне и Херцеговине третира као једна од најмаркантнијих подгрупа овог миметичког модела на подручју читавог југословенског књижевног простора што му даје посебно мјесто нарочито у периоду непосредно после Првог свјетског рата када је књижевна идеологија југословенства имала значајан број

³⁵ Момир Вељковић "Савремена књижевност Босне и Херцеговине", *Књижевни север*, год. IV, књ. IV, бр. 3–4, стр. 126.

³⁶ Исто, стр. 127.

³⁷ Вељковићев предговор доста је обиман и осим начелних и историјских опаски у вези са књижевношћу Босне и Херцеговине, он даје и осврт на поједине жанрове и њихове протагонисте. Најисцрпније се бави Дучићем, а потом Шантићем. Помиње још пјесме у прози Иве Андрића, те Хамзе Хуме, Радована Јовановића, Јована Радуловића, Михајла Делибашића, Јакше Кушана и Мирослава Фелдмана. Што се приповједача тиче осим Кочића и Ђоровића из претходне епохе у старије убраја Р. П. Т. Невесињског и Милана Ђурчића, а од савремених посебно истиче Иву Андрића и Боривоја Јевтића, чије приче опширније анализира, те Хамзу Хуму, Јована Палавестру, Марка Марковића и међу најмлађим Хасана Кикића.

присталица и функционисала доста успјешно. На шта се ту мисли најбоље свједочи поменути Кршићев предговор зборнику *Са страна замагљених* који почиње овом реченицом: "Југословенска књижевност нема историјског континуитета; све до најновијег времена, она је имала покрајинско обележје и развијала се, под разним културним и политичким утицајима, у неколико центара. Такав један центар била је и Босна која је од 16. века до данас дала нашој књижевности цео низ писаца чија дела имају уметничко или бар културно-историјско значење". Треба одмах рећи да се под књижевним центрима не подразумијева стандардно значење овог појма, већ читаве књижевне цјелине, укључујући и поједине националне књижевности односно њихове дијелове, што свједочи и становиште да је југословенска књижевност имала покрајинско обележје, затим чињеница да се као књижевни центар помиње читава Босна, а не, на примјер, Сарајево или Мостар, а затим и сљедећа реченица у којој Кршић изричито каже: "Старија покрајинска књижевност Босне, већином верскопоучног карактера, није ипак имала ширег културног утицаја на народне масе којима је књига била неприступачна".

Разлагање већ постојећих уобличених књижевности на покрајинске уз истовремено увођење нових књижевних цјелина на истој основи, међу којима је и књижевност Босне и Херцеговине, сигурно није последица књижевног незнања и ограничености већ напросто резултат идеалистичке истрајности у покушајима да се схватање југословенске књижевности досљедно изведе на свим нивоима. Књижевност Босне и Херцеговине у таквом контексту сасвим "добро" је прошла – први пут конституисана као посебна и самостална цјелина са статусом покрајинске књижевности какав су добиле и друге "разложене" националне књижевности, она је досљедно одржавана управо у таквом статусу. За разлику од Вељковића који сматра да се за овдашња књижевност с краја деветнаестог и с почетка двадесетог вијека никако не би могло рећи да је "ван заједнице са књижевношћу осталих Срба и Хрвата" Кршић почетак и даљи континуитет књижевности Босне и Херцеговине налази у њеним сопственим културним и духовним хоризонтима, при чему мањи значај даје старијој, више вјерски настројеној, а далеко већи усменој књижевности која је овдје имала добро упориште и јаку традицију. Кршић изричито каже да "традиција једне ванредно разгранате усмене књижевности чини чврсту базу на којој је, свесно или несвесно изграђена савремена писана књижевност у Босни"³⁸. Изводећи континуитет и основне структурне особености босанске приповијетке прије свега из народног стваралаштва са домаћег терена, а не из већ постојећих ширих националних литерарних токова Кршић практично прије свих покушава пронаћи неке унутрашње обликовне литерарне сродности и законитости читаве босанскохерцеговачке књижевности и тиме је објективно и без посебне намјере издиже изнад појма покрајинског и регионалног схватања литерарног стваралаштва у уобичајеном значењу тог појма. Чињеница да у даљем разматрању феномена босанске приповијетке не губи контекст и контакт са српском и хрватском књижевношћу тог доба – врши поређења са Крлежом, Црњанским, Растком Петровићем, Настасијевићем, Шимуновићем, Глигоријем Божовићем – том његовом чину даје само још већи значај: ради се, дакле, о напору да се конституише један нови литерарни простор који се у односу на друге у овом случају оглашава и посебном организацијом на разини жанра. Тиме је Кршић заправо извршио један

³⁸ Јован Кршић, "Приповедачка Босна", *Са страна замагљених*, Група сарајевских књижевника, Сарајево, 1928, стр. 7.

пионирски литерарни задатак кога, као што то обично бива, и није био свјестан: он се састоји у првом овлашном скицирању извора, континуитета и унутрашњих обликовно-садржинских обиљежја једног књижевног простора који се због тих својих особина *издиже изнад уобичајено схваћене регионално-покрајинске кодификације и класификације што почива прије свега на вањским претежно тематским обиљежјима.*

2.

Сасвим је јасно да се у првом препознавајућем слоју књижевност Босне и Херцеговине идентификује као покрајинска, односно регионална, о чему је напријед било доста говора. То је уочљиво већ и у аустроугарском периоду, а посебно између два рата, али пола вијека њеног развоја послје Другог свјетског рата очито не оправдава употребу таквог атрибута. То значи да се овим појмом не може потпуно објаснити бх књижевност него само једна фаза и једна димензија њеног развоја. Мада се појмом покрајинске књижевности начелно може именовати само један слој и само једна, али кључна фаза развоја и конституисања књижевности Босне и Херцеговине, слободно се може рећи да садржај овог књижевног корпуса умногоме надилази смисао тога појма чак и у овим случајевима. Познато је, наиме, да се препознатљива слика свијета, односно једна специфична представа о чудној земљи Босни на раскршћу цивилизација, обично узима као најбитнија карактеристика ове књижевности. Познато је и то да је јединствена слика свијета коју једна покрајина или регија ствара о себи, а која је израз њене воље и настојања да се разликује и тиме издвоји из шире и глобалне слике свијета, основна претпоставка и за регионалну књижевност. У вези с тим може нам се учинити да поменута слика Босне готово идеално испуњава управо тај захтјев. Међутим, ако се та слика анализира мало боље, лако ћемо уочити да је то заправо једна визија која није настала као посљедица воље за разликовањем, односно као резултат једне хомогене сопствене свијести о себи коју има једна покрајина у односу на свијест неке шире цјелине односно заједнице. Унутрашња динамика те слике, наиме, ипак је вишесмјерна, а ти различити смјерови понекад се међусобно сукобљавају или чак потпуно искључују. Слика о Босни и њеној сопственој књижевности дакле није у свему јединствена, цјеловита и кохерентна или је бар сви не доживљавају на исти начин, што би морала бити основна особина сваког па и књижевног регионалног концепта. Није, међутим, у питању само та слика као таква, него можда још и више њена рецепција.

Изоштрено, мало поједностављено и изведено до крајњих консеквенци то се може протумачити чињеницом да у конституисању овог књижевног корпуса учествују три односно четири националне књижевне традиције од којих свака за себе има сопствену слику свијета и сопствену рецепцију те слике, али и рецепцију слике коју садрже остале националне књижевне традиције. Тако се и могло десити да се чак и у тумачењу писца свјетског гласа какав је Иво Андрић јављају другачије и међусобно супротстављене оцјене његове визије Босне, засноване на националној припадности рецептора. Ово је, међутим, ипак споредна и више ванкњижевна појава којом се неке дневнополитичке преокупације покушавају покривати књижевношћу, а овдје се на њу скреће пажња само због тога да би се показало да епитет покрајинске књижевности која подразумијева јединствену слику свијета није довољан да би се објаснио карактер овог књижевног корпуса ни у периодима када је та његова особина највише долазила до изражаја. Вишенационални карактер књижевности БиХ у овој

ситуацији, с обзиром на слику свијета која произилази из њеног таквог карактера, умногоне ограничава њен покрајински карактер.

На другој страни, треба имати на уму да се појам књижевности БиХ јавио у оквиру интегралистичких политичких, државних, културних и књижевних идеологија, почевши од илирског покрета, преко унитарног аустроугарског језичког и књижевног босанства односно бошњаштва до интегралистичког књижевног и политичког југословенства. То је природно довело до тога да је слика свијета посредована овом књижевношћу још у настајању, а потом и у тумачењу на неки начин морала бити нивелисана, уравнотежена, а до извјесне мјере и интегрисана. Иако се граница сусрета различитих националних традиција никада није до краја прекидала, а у неким периодима је била и доста изражена, њихово преплитање и прожимање представљало је нови квалитет ове књижевности по коме је она уосталом и била позната и путем кога су све те традиције биле на окупу. Тај квалитет као једна од најбитнијих карактеристика ове књижевности још је један искорак из њеног покрајинског односно завичајног карактера.

Најзад, да ли се епитет покрајинске или завичајне књижевности у случају овог књижевног корпуса потеже сувише олако и сувише често могли бисмо провјерити и на неким доста једноставним питањима. Једно од њих је на примјер и ово: у односу на који централни књижевни простор је бх књижевност регионална? За српску књижевност у БиХ бисмо можда и могли рећи да је регионална у односу на цјеловиту српску књижевност, као што би и хрватска књижевност у БиХ могла да се сматра регионалном у односу на цјеловиту хрватску књижевност. То би, међутим, могло да функционише само под претпоставком да су ти дијелови српске односно хрватске књижевности трајно и просторно и поетички одвојени и међусобно једни од других, и од сопствене матичне књижевности, и од муслиманске књижевности, тј. под условом да садрже неку другачију, колико-толико самосталну, посебну сопствену слику свијета. Прије свега тешко је рећи да се српска и хрватска књижевност у БиХ у било чему разликују од укупне српске или хрватске књижевности. О регионалној посебности може се говорити једино у оној фази развоја када српска или хрватска књижевност у БиХ у укупном развојном погледу (хронолошки, периодизацијски, идејно-естетски, поетички) још нису достигле ниво својих матичних националних књижевности. Чим се нивелација у томе погледу оствари писци из БиХ појављу се и функционишу изравно и непосредно у цјеловитој сопственој националној књижевности без посредничке улоге регионалног аспекта. У српској књижевности то се десило доста рано појавом Дучића, Шантића, Ћоровића и Кочића, а у хрватској нешто касније појавом А. Б. Шимића. На крају, остаје питање на које није могуће дати ни услован одговор: у односу на коју би књижевност покрајински карактер могла имати муслиманска књижевност као саставни дио књижевности Босне и Херцеговине? Претпоставка да је бх књижевност регионална у односу на југословенску књижевност (у вријеме колико и када се о том књижевном простору може говорити) такођер изазива нова питања и недоумице. Несумњиво је да је она дио тако схваћене југословенске књижевности, али по чему би онда само она била регионална, а не и остале, књижевности које су сачињавале тај књижевни простор. Тим прије што је у оквиру појма југословенске књижевности, како је она схватана у своје вријеме, књижевност Босне и Херцеговине била *добила посебан статус какав није даван књижевном стваралаштву других покрајина* због чега је у неким елементима *практично изједначавана са националним књижевностима насталим на*

југословенском простору – на принципу коегзистенције са њима и егзистенције у њима.

У свјетлу ове чињенице босанскохерцеговачки писци и књижевне појаве који су се могли сматрати покрајинским у једном општем смислу, или, пак, у односу на српску односно хрватску књижевност, сада атрибут покрајинског носе у сасвим друкчијем свјетлу: у оквиру јединствене и заједничке књижевне цјелине која је у изравном односу према појму интегралне југословенске књижевности. Такву нову ситуацију књижевности Босне и Херцеговине природно је требало осмислити у сваком погледу, а поготово јој је требало пронаћи оне заједничке особине које би у једном дијалектичком јединству чиниле њен унутрашњи садржај. Ту је основни мотив и полазиште једног специфичног начина повезивања овдашње књижевности и поднебља у коме она настаје, што се, опет, појављује као кохезиона снага којом се ова нова и посебна књижевна цјелина изнутра одржава на окупу. То је заправо резултат једног спонтаног, колективног настојања писаца овог поднебља да се идентификују неким сопственим заједничким именитељем који настаје на основи сличног или идентичног литерарног посредовања специфичног начина живота, па чак и поимања свијета.

То, наравно, не би било могуће да у цјелокупном дотадашњем развоју књижевности Босне и Херцеговине за то већ нису постојале одређене претпоставке. Да би се у једном тренутку могло извршити њено конституисање као посебне заједничке цјелине макар и на покрајинској основи, била је неопходна континуирана књижевна активност за дуже вријеме, која је, по обиму, по значају појединих књижевних догађаја, појава, писаца и дјела била довољно уочљива, а изнутра тако структурирана да помјерањем и новим распоредом појединих дијелова постоји могућност њеног сагледавања из више аспеката. С друге стране, обим и особеност такве литерарне грађе односно припадности вишезначно је везан за Босну и Херцеговину не само као географски појам него и као посебан и трајан друштвеноисторијски квалитет са сопственим државно-територијалним, етничким, духовним, културним и другим особинама.

Ове су претпоставке, а њима се сигурно могу придружити и неке друге, биле довољне да се у једном тренутку зачне схватање о босанскохерцеговачкој књижевности као посебној цјелини уоченој на основи специфичног односа те књижевности и поднебља у коме настаје. На том простору почела је да израста и једна специфична литерарна представа о Босни, која је имала сврху да ову књижевност изнутра подупре неким разлозима који ће је држати на окупу и прибављати јој легитимитет посебне књижевне цјелине у односу на друге књижевности цјеловите југословенске литературе. Ти ће, разлози, међутим, остати на снази и када схватање југословенске књижевности почне да одумири, али ће добро послужити да се ова књижевна цјелина очува и одржи до потпоре у неким другим разлозима који више нису настајали на покрајинској основи. Већ и саме географске особености, а поготово сложена и слојевита историја и немила садашњица пружале су прилику да се ти разлози проналазе и гомилају у једном посебном типу босанског човјека из кога проговарају на мноштво начина посредоване силе суровог природног али и замршеног историјског амбијента. При томе је изложеност тога човјека петовјековном утицају источних обичаја, навика и схватање живота постепено типизирана до посебног менталитета који је опет више везиван за муслиманског човјека који је те утицаје природно у већој мјери и био усвојио.

Изгледа помало апсурдно, али књижевност БиХ као посебан књижевни корпус на српско-хрватском језику у највећој мјери конституисао се у периоду између два свјетска рата, дакле у вријеме када Босна и Херцеговина не постоји и не функционише као посебна административно-државна цјелина у оквиру заједничке југословенске државе. Тај апсурд постаје већи ако се зна да је она и прије и послије тога периода стално имала посебан административно-територијални статус. Разлог за то није тешко наћи. То је вријеме, посебно првих десетак година послије Првог свјетског рата, када је идеја интегралног књижевног југословенства на врхунцу, па је и разумљиво да књижевност Босне и Херцеговине, као нека врста реплике југословенске књижевне идеологије управо у том периоду доживи своју пуну и праву мјеру и значај. Успјех ове "реплике" условљен је и чињеницом што се она остварује на основи оног изворног дијела југословенске књижевне идеологије који се тиче српско-хрватског књижевног јединства, заснованог на истом, заједничком језику и, што је посебно значајно, на заједничком историјском, духовном, културном и свакодневном животном искуству људи у Босни и Херцеговини. Искушења која су произилазила из разлика насталих због различитих услова у којима су се развијали остали међусобно дуго подијељени и удаљени југословенски крајеви и људи, у случају Босне и Херцеговине била су знатно мања. То се јасно могло видјети и на књижевном плану гдје је долазило до знатно већих прожимања него што је то било могуће на ширем југословенском плану, укључујући и онај његов ужи, српско-хрватски дио. Босна је напросто била простор, поприште и "посреднички" оквир у коме су као у правом амбијенту долазиле до изражаја све могућности и предности интегралистичке књижевне југословенске идеје. Због тога је и било могуће да се баш на том мјесту јави једна таква књижевна ситуација у којој свјетска књижевна фигура као што је Иво Андрић буде хрватског поријекла, ствара у оквиру српске националне књижевности са претежном тематиком о муслиманском човјеку.

III

1.

Послије 1945. године обнавља се и још више учвршћује југословенска идеја на свим плановима, па и на књижевно-културном. То, наравно, погодује још потпунијем конституисању и уобличавању босанскохерцеговачког књижевног простора. Обновљени књижевни живот у БиХ одмах послије рата био је доста скроман и у први мах наставили су га преостали писци из међуратног периода, а онда су се постепено јављали и млађи. Њихово књижевно стваралаштво ни у чему се није разликовало од књижевности у осталим дијеловима земље, што је последица и чињенице да је цјелокупна тадашња наша књижевност још у међуратном периоду већ била оставила иза себе ону развојну фазу у којој регионални аспект још има неки значај и улогу. У првом плану читаве југословенске књижевности била је смјена поетике социјалистичког реализма новијим и модернијим књижевним схватањима која су подразумејавала аутономност књижевног чина у односу на социјалну стварност и доминацију модернијих видова књижевне технике. У том знаку кретала се и босанскохерцеговачка књижевност, помало у сјени развијених књижевних центара као што су били Београд и Загреб, гдје су се школовали и остајали неки писци из БиХ и куда су одлазили они који су били стекли неку већу књижевну афирмацију у БиХ.

Првим књижевним догађајем којим се Босна и Херцеговина ставља као оквир књижевног дјеловања може се сматрати *Зборник савремене босанскохерцеговачке прозе*, објављен 1950. године, за који је предговор написао Салко Назечић. Међутим,

ту се још увијек не мисли да постоји посебна самосвојна бх књижевност и то се изричито у предговору и каже: "Потребно је и могуће овдје говорити само о књижевницима, јер књижевност Босне и Херцеговине са неким својим специфичним особинама посебне књижевности не постоји"³⁹ Ускоро потом, у новопокренутом часопису *Живот* 1952. године постхумно почиње у наставцима да излази обимни рад Јована Кршића "Књижевност Босне и Херцеговине (од илирског покрета до ослобођења 1918)". Како је вријеме одмицало књижевни живот у БиХ је добијао на интензитету тако да се шездесетих година већ може говорити о доста снажној књижевној средини, са цјелокупном сопственом књижевном "инфраструктуром", развијеном књижевном критиком, листовима, часописима, издавачком дјелатношћу, књижевним удружењем, научним установама, итд.

Све је то праћено и извјесном сопственом књижевном самосвијешћу која се, наравно, не потири и не искључује са свијешћу о истовременој припадности цјеловитој југословенској књижевности односно појединим њеним националним токовима. Тако, као израз те свијести, већ десетак година послје рата, 1957. године добијамо и прву поратну књигу о бх књижевности. То је књига *Светло и тамно* Славка Леовца, чији поднаслов *Преглед књижевности Босне и Херцеговине 1918-1956*, означава и начин и обим захвата у дотадашње књижевно стваралаштво у БиХ. У предговору те књиге њен аутор упозорава на сву сложеност издвојеног посматрања овог књижевног корпуса које отвара различите дилеме и недоумице. "Писац се извињава што се ограничио, мада зна како су та ограничења данас можда и једнострана, само на књижевност Босне и Херцеговине. Он зна каква лежи опасност у томе да се посматрају деловања и резултати само оних књижевника који припадају Босни и Херцеговини, као да они постоје изван српске односно хрватске, или још боље, наше југословенске књижевности"⁴⁰, каже он ту. Наредне деценије свијест о књижевности Босне и Херцеговине знатно се појачава и увећава новим дјелима као што су *Књижевност Младе Босне* Предрага Палавестре (1965), *Будна Босна* Ризе Рамића (1966), *Књижевност у Босни и Херцеговини* Ристе Трифковића (1968) и *Виђења Босне* Војислава Максимовића. (Трифковић је у дугом периоду своје књижевне активности, на исти начин као и Боривоје Јевтић између два рата, истрајно "заступао" бх књижевне "интересе" пред неосјетљивом престоничком, београдском, и загребачком, књижевном јавношћу доказујући да се ту у довољној мјери не узима у обзир оно што се ствара у БиХ). Посебно значајним књижевним подухватом може се сматрати установљавање Библиотеке *Културно насљеђе* половином шездесетих година у коме се књижевни идентитет Босне и Херцеговине остваривао издавањем дјела свих значајнијих бх писаца који су већ били завршили свој књижевни опус. Ускоро затим на *Симпозијуму о савременој књижевности Босне и Херцеговине* који је организовало издавачко предузеће *Свјетлост* у Сарајеву 1970. године и чији резултати су објављени 1971. године били смо у прилици да чујемо различита и често опречна мишљења о томе шта обухвата садржај и појам књижевности Босне и Херцеговине. Посебно је важно истаћи да се први пут тада, управо на том симпозијуму, и на књижевном и на политичком плану "легаллизује" муслиманска

³⁹ Цитирано према: *Симпозијум о савременој књижевности Босне и Херцеговине*, Свјетлост, Сарајево, 1971, стр. 24.

⁴⁰ Славко Леовац, *Светло и тамно. Преглед књижевности Босне и Херцеговине 1918-1956*, Цепна књига, Сарајево, 1957, стр. 6.

национална књижевност као посебан књижевни корпус у оквиру књижевности БиХ, а самим тиме и у оквиру цјелокупног књижевног стваралаштва на сх језику.

Свијест о књижевности Босне и Херцеговине посебан замањ добила је половином седамдесетих година, након уставних амандмана (1974) којима су републике и покрајине у Југославији добиле знатно већу аутономност у односу на савезну државу. У оквиру општих настојања републичког партијског и државног врха да се кроз све области живота, укључујући и културу, још више афирмише и учврсти босанскохерцеговачка државност, адекватно мјесто нашла је и књижевност. Од значајнијих књижевних догађаја из тог периода које, наравно, не треба дословно и функционално везивати за поменућу тенденцију, нужно је споменути симпозијум Института за језик и књижевност (Одјелјење за књижевност) под насловом *Књижевност Босне и Херцеговине у свјетлу досадашњих и нових истраживања* (1975), а потом и научни скуп одржан 1976. године у Академији наука и умјетности БиХ под насловом *Књижевност Босне и Херцеговине у свјетлу досадашњих истраживања*. Уз поменућу едицију Библиотека *Културно наслеђе* која је трајала све до рата, осамдесетих година објављена је још једна колекција под насловом *Савремена књижевност народа и народности Босне и Херцеговине у 50 књига у којој су објављена дјела савремених књижевних стваралаца*. Први том те едиције садржи избор значајнијих до тада објављених текстова о књижевности БиХ под насловом *Савремена књижевност народа и народности Босне и Херцеговине у књижевној критици*. Од непоменућих аутора за стварање свијести о књижевности Босне и Херцеговине не треба заборавити ни Миодрага Божићевића и Радована Вучковића, а посебно Мухсина Ризвића и његове три књиге о овом питању (*Босанскохерцеговачке књижевне студије* (1985), *Преглед књижевности народа Босне и Херцеговине* (1985) и *Књижевни живот Босне и Херцеговине између два рата I, II, III*⁴¹). На крају, посљедњи и најзначајнији подухват у стварању свијести о књижевности Босне и Херцеговине био је импозантни научноистраживачки пројекат остварен у периоду од 1985. до 1990. године, чији су резултати непосредно пред сами рат и на самом почетку рата објављени у едицији под насловом *Прилози за историју књижевности БиХ*. Ради се заправо о едицији од 23 за ту сврху посебно написане књиге у којима је дат темељан преглед бх књижевности по жанровима од најстаријих времена до најновијег доба. На том послу су учествовале најзначајније научне установе тог времена (Академија наука БиХ, Филозофски факултет, Институт за књижевност, Оријентални институт, Земаљски музеј) и практично сви најзначајнији књижевни историчари и теоретичари из Босне и Херцеговине, њих око тридесетак. Књиге о којима је ријеч, нажалост, због избијања рата нису дистрибуиране широј научној и културној јавности, ни књижарама и библиотекама тако да се данас практично не могу наћи нигдје осим код њихових аутора, од којих неки више нису ни живи.

Досадашња свијест о књижевности Босне и Херцеговине тиме је практично заокружена. Она, као што смо видјели, почиње, траје и на различите начине се испољава од половине деветнаестог до посљедње деценије двадесетог вијека. Мотиви којима су се многобројни аутори руководили у односу према овом

⁴¹ Ова књига доживјела је значајна оспоравања. У томе сам и сâм учествовао својом књигом *Књижевне кривице и освете*, Сарајево, 1989. Прије тога, бавећи се бх књижевношћу, објавио сам књиге *Ради свога разговора. Огледи о приповједачима Босне* (Свјетлост, Сарајево, 1972) и *Социјална проза у Босни и Херцеговини између два рата* (Веселин Маслеша, Сарајево, 1982). У књизи *Под истим углом* (Ослобођење, Сарајево, 1984) питању бх књижевног корпуса посветио сам опширан рад "Неки методолошки проблеми проучавања књижевности Босне и Херцеговине".

књижевном корпусу и који су уграђени и у многобројне књижевне подухвате и догађаје који су значајно утицали на конституисање књижевности Босне и Херцеговине, били су различити и условљени захтјевима времена у којима су се испољавали. Они су неријетко, поготово послје Другог свјетског рата, били одређени и разлозима некњижевне, идеолошке и политичке природе, али самим тиме све оно о чему је напријед било говора, не губи карактер књижевних чињеница. Таквих чињеница, као што смо видјели, има заиста много; негирати постојање књижевности Босне и Херцеговине као посебног корпуса у оквиру цјелокупне књижевности на српско-хрватском језику значило би првенствено негирати мноштво таквих, књижевних чињеница. Друга је, међутим, ствар шта ко подразумијева под појмом књижевност Босне и Херцеговине и какав карактер приписује том књижевном корпусу, о чему и може бити и има различитих мишљења.

Главни камен спотицања због кога је долазило и још увијек долази до неспоразума или оспоравања књижевности Босне и Херцеговине потиче из подручја *националне идентификације књижевности*. Иако нико никада није ни тврдио да се ради о неком анационалном књижевном феномену, од најранијег периода све до данашњих дана у позадини је тињала примисао да садржај појма књижевност БиХ на неки начин ипак угрожава универзални национални карактер књижевности. То је на нашим просторима одувјек, исто као и данас, изазивало извјесне дилеме и подозрења, прво у односу на туђинску власт, а потом и у контексту националних односа у БиХ и њеном непосредном окружењу. Веома јасно то се може видјети већ у најранијој фази помињања књижевности Босне и Херцеговине. Први пут, како смо раније рекли, тај појам се среће пред крај турске владавине, у оквиру илирског покрета, а касније за вријеме аустроугарске владавине у оквиру Калајевог идеологије босанства с једне, и њој супротне идеологије књижевног југословенства, с друге стране. У свим овим случајевима књижевност БиХ се третира као књижевна чињеница која је у најужој вези са национално-ослободилачким тежњама словенских и јужнословенских народа прво у односу на турску, а потом и на аустроугарску власт. При томе треба имати на уму разлику између Калајевог бх књижевног унитаризма из аустријског времена, којим се стварала брана према матичним националним књижевностима, и илирско-југословенског интегрализма који је значио интегрисање у оквиру једне (сопствене) националне књижевности или повезивање са другим националним књижевностима.

Унитарни карактер књижевности Босне и Херцеговине какав су биле замислиле аустроугарске власти требао је, наиме, бити средство којим се ограничава слобода националног дјеловања и повезивања раздвојених југословенских народа. Тај, унитарни, "источни гријех" бх књижевног корпуса трајно је остао присутан и касније, све до најновијег, Титовог времена. И у том периоду срећемо примисли о књижевности Босне и Херцеговине као наводно вјештачкој, политичкој и државној творевини која дестимулише и онемогућава самостални књижевни развој националних књижевних токова у самој БиХ и тиме их одваја од цјеловито схваћене српске односно хрватске књижевности. Познато је, наиме, да су тада, поготово у првих десетак година, у првом плану били класни односно социјални аспекти и критеријуми у свим областима живота. Због страшних искустава из Другог свјетског рата (као и из овог посљедњег, уосталом) државно-партијским путем у то вријеме настоје се у други план потиснути националне идентификације и хомогенизације и подстиче интегралистички (не унитаристички!), у ширем смислу југословенски, а у

ужем босанскохерцеговачки карактер и концепт књижевности. Међутим, на томе се није досљедно инсистирало и истрајавало, па је питање националне књижевне идентификације ипак остало трајно отворено и у основи ствар личних схватања, преокупација и одређења. У цјелини гледано то је ипак био један непотребан неспоразум: они који су тај корпус сматрали вјештачком творевином мотив за такво становиште налазили су у радикалној претпоставци да компоновање једног оваквог књижевног корпуса истовремено значи и декомпозицију књижевних корпуса заснованих на универзалном националном критеријуму. Међутим, та претпоставка није имала упориште у стварном књижевном животу. Ширене су примисли да се ради о пресликавању постојеће југословенске државно-политичке организације на књижевни план и да се у вези с тим жели установити једна немогућа, републичка, државна бх књижевност, али је постојећа књижевна стварност то ипак оповргавала. Јер, тај књижевни простор, као што је речено, никада није схватан као неки анационални хибрид, нити је припадност књижевности Босне и Херцеговине онемогућавала нечију укљученост у сопствену националну књижевност. Иако се могло говорити о извјесној државној и политичкој пристрасности у подржавању самосталног карактера бх књижевног корпуса на "штету" исказивања бх књижевног наслеђа по националним критеријумима, то никада није био једини нити владајући књижевни концепт. Напротив, у реалности су биле присутне обије опције, "национална" и "републичка", с тим што је у другој фази овог периода, а посебно пред рат, национални контекст и смисао књижевног стваралаштва све више узимао маха и добијао све више простора. Могло би се рећи да се још од седамдесетих година, када је коначно надвладала и уобличила се свијест и о посебној, муслиманској националној књижевности, ситуација мало разбистрила и да се књижевност БиХ сада све јасније почиње указивати као једна сложена и покретљива структура, помјерљива и сама у себи и у односу на шире књижевне структуре, састављена од три односно четири (четврта је јеврејска) међусобно испреплетене и често потпуно прожете и нераздвојиве националне књижевне традиције.

Све је то отварало вјечито питање уравнотеженог и равноправног третирања и представљања свих тако испреплетених националних књижевних субјективитета, јер је стално пријетила опасност да се национални критеријум отме књижевним мјерилима и послужи као изговор за својевољно конструисање поретка између појединих националних традиција овог књижевног простора. Повремени нови приступи и преиспитивање ранијих судова неријетко су бивали нови првенствено по томе што су већи и другачији значај давали неком од националних сегмената, а не по томе што су у први план истицали неки нови поетички критеријум или неки други књижевни квалитет. Такав циљ неријетко се остваривао инверзијом националног и поетичког мјерила, па је формално превредновање вршено у име поетичких критеријума, а као резултат се добијао нови и другачији вредносни распоред националних књижевних вриједности. Тако је уз стандардне недоумице и проблеме интерпретације и вредновања који се јављају у свакој књижевности у случају књижевности Босне и Херцеговине постојало и питање националног уравнотежења као општег политичког захтјева за пуном националном равноправношћу у свима областима, па и у књижевности. На том плану поједностављено речено суочавали су се припадници двије опције: по некој приручној дефиницији заступници једне полазили су од универзалног националног критеријума, док су други заступали "класни", тј. "марксистички" приступ. Први су се ослањали на универзални, општеприхваћени национални карактер књижевности и заклањали за тзв. чисто

књижевна мјерила и законитости, а други су полазили од дијалектичко-динамичке повезаности књижевности и социјалног живота и, у мјери колико се то тиче књижевности, настојали да на што је могуће прихватљивији начин разријеше замршени чвор националних односа на овим просторима, чинећи то често и симплифицирано – ослањајући се на актуелну политичку формулу о пуној националној равноправности, изражену формулом братства и јединства. Отуд није ни чудо што је питање дефинисања појма књижевности Босне и Херцеговине и теоријски и практично често било условљено мотивима конформизма или дневно-политичке коњунктуре. Зато је и разумљиво што су "националисти" своја схватања неријетко покушавали да докажу и утемеље "марксистички", на исти начин како су и определијели "марксистички" свој метод користили да утемеље и докажу неке своје у основи "националистичке" ставове. Тиме је ова књижевност осим поетичке имала и још једну додатну врсту динамике којом је у очима тадашње југословенске књижевне јавности надокнађивала вриједности које су имале развијеније књижевне средине, прије свега београдска и загребачка.

Међутим, поменуте околности нису битније утицале на укупни развој и раст бх књижевности која је све више и у сваком погледу постајала један доста уочљив сегмент цјелокупне југословенске књижевне структуре, конкурентан и равноправан са осталим књижевним корпусима на југословенским просторима. Међутим свијест о тој књижевности још увијек није била у свему сасвим стабилна и уравнотежена: иако њену равноправност са осталим у погледу општих и појединачних књижевних домета и темељне књижевне инфраструктуре (часописи, листови, издавачи, критика, наука о књижевности, и сл.), нико није доводио у питање, у позадини је трајно остала примисао да се ипак не може говорити о посебном књижевном корпусу која ни до данас није ишчезла. С обзиром, дакле, да цјеловита свијест о овом књижевном простору, на начин како је напријед изложена, код многих ипак није била до краја усвојена, разумљиво је што је за њено дефинисање био пронађен читав један мали приручни арсенал атрибута и (дис)квалификација, најчешће конформистичких, мада добронајерних, којим јој је ускраћиван статус посебне и самосталне књижевне цјелине.

2.

Књижевност Босне и Херцеговине као посебан књижевни корпус са сопственим садржајем и континуитетом најчешће се релативизује, оспорава и доводи у питање на два начина: у једном случају сматра се да је то "само" регионална односно покрајинска или завичајна књижевност, а у другом да се ради о вјештачкој политичкој творевини, утемељеној на републичком, односно државно-територијалном принципу.

Пошто је о првом случају (регионални карактер ове књижевности) напријед већ било довољно ријечи, овдје ћемо се нешто више позабавити овим другим. Оспоравање бх књижевности најчешће и најизричитеје вршено је тврдњом да она има републички односно државно-територијални карактер, што је у даљем значило да се ради о вјештачкој, тј. политичкој књижевној творевини. Иако такви приговори у вријеме и на начин како су давани нису имали реално упориште у књижевној стварности, утицај овог аспекта на конституисање тог корпуса и стварање и одржавање свијести о њему ипак се не би могло искључити и не би га требало потцјењивати. Ту прије свега треба имати на уму да је Босна у своје вријеме била јака средњовјековна држава и да је на исти начин као и остале тадашње државе на овим

просторима имала за те прилике доста развијену писменост и књижевност у највећој мјери ћирилометодијевске традиције. Као посебна административна, односно државно-територијална јединица Босна је била и у вријеме османске власти, када је међу православцима и католицима, видјели смо, такође постојао извјестан, иако сасвим скроман књижевни рад, претежно међу фрањевцима. Истовремено, под утицајем источних књижевности, јавља се и нека врста књижевне активности међу становницима исламске вјероисповијести. Послије Берлинског конгреса 1878. године у Босну и Херцеговину долази аустроугарска власт, али у територијалном и административно-државном погледу она и даље остаје посебна цјелина. Књижевни рад и међу Србима, и међу Хрватима, и међу Муслиманима постаје знатно интензивнији, а званичне аустријске власти, као што смо видјели, осим на свим осталим плановима покушају извјесну унификацију и на књижевно-језичком плану. Касније, када је послје 1918. године створена заједничка југословенска држава, Босна и Херцеговина није постојала као посебна цјелина, али то више није било толико битно, јер се књижевност у БиХ и даље развијала у повољном амбијенту пошто је у малом функционисала на истим начелима као и интегрална југословенска књижевност, која је, као што се зна, била у најужој вези са југословенском државном идејом. Сличан статус, видјели смо, има бх књижевност и послје 1945. године, када се БиХ у потпуности поново изједначава са осталим југословенским земљама односно републикама.

Иако ови државно-територијални разлози нису могли бити пресудни у конституисању бх књижевног корпуса, њихов значај ипак не треба потпуно занемаривати. Они су најчешће посредно, али понекад и непосредно подстицали стварање повољне климе и адекватног амбијента за исказивање бх територијално-државне самосвијести и на књижевном плану, а то је у спрези са другим, пресуднијим факторима могло резултирати и посебним обликом књижевне свијести. Државно-политички, републички фактор на другој страни, поготово у нашим условима, био је веома значајан за санкционисање одређеног националног статуса и контекста, што је у случају Босне и Херцеговине значило заштиту затеченог, задатог или пожељног (како кад) односа између три односно четири националне заједнице. То се, природно, преносило и на област културног живота што значи и на књижевност. Пожељна општа слика националних односа на такав начин преносила се, показивала и "оправдавала" коегзистенцијом и прожимањем националних традиција на књижевном плану, с тим да је то, у повратном дејству, било оријентација и стимуланс и за свакодневни живот.

У вези с тим немогуће је избјећи питање "оправданости" и "узалудности" свих књижевних напора везаних за конституисање и одржавање појма књижевности Босне и Херцеговине и стварања свијести о њој, питање које се нужно поставља управо након коначног слома свих интегралистичких, па и књижевних идеја на Словенском Југу, од илирског покрета до најновијег времена. Да ли се и коме "исплатила" огромна књижевна енергија уложена у тај пројекат, је ли од свега тога било користи или штете (и за кога) и каква је његова судбина у временима која долазе.

Што се хрватске књижевне традиције тиче она је као и цјеловита хрватска национална мисао, након илирског покрета и почетне фазе развоја идеје југословенства, када је предњачила у истицању потребе за народним и књижевним јединством на Словенском Југу, од свега тога доста снажно почела да се дистанцира

већ у првој деценији заједничке југословенске државе формиране послје Првог свјетског рата. У свим фазама и осцилацијама даљег развоја југословенске идеје хрватска национална идеја и хрватска књижевна мисао задржавала је подједнаку, доста уочљиву дистанцу. То се односи и на партиципацију у стварању свијести о књижевности Босне и Херцеговине гдје је хрватски национални допринос био мањи и због чињенице да је хрватско становништво овдје стално било у осјетној мањини.

Муслиманска књижевна традиција у оквиру појма књижевности Босне и Херцеговине налазила се у двоструком, могло би се рећи опречном односу. На једној страни, с обзиром на другачија патриотска осјећања и претензије у односу на Босну која су гајили Муслимани, било је и природно да трајно подржавају све интегралистичке пројекте у вези са Босном, укључујући и књижевне, и то су заиста и радили. У књижевности то је видљиво још од аустроугарског периода и трајало је све до најновијег времена. На другој страни, исте те интегралистичке идеологије могле су бити и сметња за развој њихове сопствене националне свијести која је трајно стремилa партнерском, равноправном статусу у односу на српску и хрватску националну идеју. Тако је и интегралистичка свијест о јединственој књижевности Босне и Херцеговине на неки начин "угрожавала" конституисање самосталне националне муслиманске књижевности. Како, међутим, конституисање муслиманске нације тече са великим закашњењем (озваничено је као што се зна, пописом становништва из 1971. године) и југословенски и бх интегрализам за њих је био нека врста заштите пред српском и хрватском "национализацијом" у оквиру које су се као што знамо Муслимани национално изјашњавали као Срби или Хрвати. И то је био један од разлога што су Муслимани задуго заступали бх књижевни интегрализам (тражећи наравно што повољније мјесто у њему) паралелно постепено афирмишући свијест и о сопственој националној књижевности. Тако се и могло десити да се у једном тренутку интегралистички карактер бх књижевности прогласи дијелом глобалног "унитаристичког" југословенског пројекта према коме је идеологија југословенства уз читавој земљи наводно била инструмент унитаристичке великосрпске доминације у свим областима па и у књижевности.

Што се тиче српске књижевне традиције у БиХ она је, на исти начин као и укупна српска национална мисао, од краја деветнаестог вијека па све до најновијег времена, у великој мјери била ослоњена на политичка, државна, па и књижевна настојања југословенског интегралистичког карактера, која су као што је познато у БиХ имала највећи одзив и најпогодније тло. То је један од разлога што је српска књижевна традиција у БиХ дала највећи и могло би се рећи пресудан допринос у конституисању и функционисању посебног бх књижевног простора и укупној свијести о тој књижевној цјелини. То је, наравно, било могуће првенствено због тога што је српска књижевност још од аустроугарског периода па све негдје до шездесетих и седамдесетих година прошлог (двадесетог) вијека доминирала у односу на хрватску и муслиманску књижевност и у сваком погледу била развијенија од њих.

Послије свега овог питање да ли се и коме "исплатило" учешће у стварању и одржавању посебног бх књижевног простора да ли је од тога било користи или штете ипак постаје излишно. Излишно наравно само ако се ова књижевност схвати као сложена, динамична књижевна структура, покретљива истовремено сама у себи и у односу на остале књижевне корпусе на сх језику, структура која функционише и сама собом, али и у оквиру тих корпуса. Она није ни само државно-територијална, ни само покрајинска нити само механички збир националних квалитета, него у оквиру једног непоновљивог и ненадокнадивог искуства подразумијева све те елементе, при чему

посебно треба истаћи неуобичајено, узбудљиво и продуктивно преплитање и прожимање неколико националних традиција без међусобног потирања и губљења сопственог идентитета сваке од њих.

На крају, преостаје нам још само питање у којој мјери и како се може говорити о продужавању свијести о књижевности Босне и Херцеговине у данашњим условима? О бх књижевности, књижевности у Босни и Херцеговини, књижевности Босне и Херцеговине, босанској књижевности или како год хоћете да је назовете, данас можемо говорити само у државно-територијалном погледу, док су сви они кохезиони елементи који су у посљедњих сто педесет година ишли у прилог конституисања посебног бх књижевног простора, сада већ потпуно ишчезли и изгубили смисао и значај. Књижевна ситуација у БиХ данас најсличнија је оној у доба Аустроугарске, али само у обратном, инверзивном смислу. И тада смо, као и данас, имали три одвојене националне књижевне традиције у оквиру једне државно-територијалне цјелине, али опште расположење и идеје времена водили су њиховом трајном зближавању и прожимању, што се задуго касније успјешно и остваривало, док опште расположење и идеје времена на Словенском Југу данас воде њиховом што већем удаљавању и разграничавању. Државно-територијални оквир за такву књижевност данас зато је само формалан и недовољна испомоћ у могућим покушајима за поновну књижевну интеграцију на бх простору. Евентуални прегледи књижевности Босне и Херцеговине који ће се можда правити у догледној будућности моћи ће стога имати упориште практично само у државно-политичким захтјевима и мотивима, а то, наравно, ни издалека није довољно.

(Поетичка и поетолошка истраживања, Институт за књижевност и уметност, Београд, 2007, стр. 261-310)